

УДК 811.161.2'37'373.46:[069:5]

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-55>

КОМПОЗИЦІЯ ЯК СПОСІБ НОМІНАЦІЇ ПОНЯТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ ПРИРОДНИЧОМУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

COMPOSITION AS A WAY OF NOMINATION OF THE CONCEPT OF THE UKRAINIAN TERMINOLOGY OF NATURE MUSEUM CASE

Фецко І. М.,*orcid.org/0000-0001-9396-8608**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Продуктивним способом творення лексичних інновацій є композиція, або основокладання, адже компактні за формою складні мовні одиниці здатні одночасно називати різні ознаки об'єктів дійсності. Терміни-композити мають перевагу над терміносполуками, оскільки характеризуються семантичною єдністю, функціонують у тісному зв'язку із системою терміносполук і є вищим ступенем конкретизації. Композиція є досить ефективним способом творення термінів природничомузейної справи.

У статті репрезентовано специфіку творення термінів-композитів у терміносистемі музейництва природничого профілю. Виділено продуктивні моделі складних терміноодиниць досліджуваної галузі, з'ясовано, які типи композитів є продуктивними в природничомузейній справі. За способом і характером поєднання основ серед термінів-композитів, що функціонують у галузі музейництва природничого профілю, можна виділити такі різновиди словотворчих типів із відповідними моделями: 1) іменники чоловічого роду, мотивовані сполученням двох іменників, поєднаних за допомогою сполучних голосних; 2) іменники жіночого роду, мотивовані сполученням двох іменників, поєднаних за допомогою сполучних голосних; 3) іменники середнього роду, мотивовані сполученням двох іменників, один із яких віддієслівний, поєднаних за допомогою сполучних голосних на позначення властивостей, процесів; 4) іменники середнього роду, мотивовані сполученням прикметника з іменником, поєднаних за допомогою сполучних голосних; 5) іменники чоловічого роду, мотивовані сполученням прикметника з віддієслівним іменником; 6) іменники середнього роду, утворені сполученням іменника (переважно дієслівного походження) із залежним займенником. композиція є одним із продуктивних способів термінотворення одиниць музейної справи природничого профілю. Словотворчі моделі, за якими виникають терміни-композити складаються відповідно до внутрішніх закономірностей мови.

Ключові слова: українська мова, термінологія, природничомузейна справа, термін-композит, словотворча модель.

A productive way of creating lexical innovations is composition, or basis assembling, as complex linguistic units that are compact in form can name several characteristics of actual objects at once. Composite terms have an advantage over term compounds, as they are characterized by semantic unity, function in close connection with the system of term compounds and are a higher degree of concretization. Creating the terms of the nature museum case can be done quite effectively with composition.

The article presents the specifics of creating composite terms in the term system of museology of the natural profile. Researchers have identified effective models for the field's complex term units, and found out which types of composites are productive in the field of natural history museums. According to the method and nature of the combination of the main composite terms operating in the field of museology of the natural profile, it is possible to distinguish the following types of word-forming types with corresponding models: 1) masculine nouns, motivated by the combination of two nouns connected with the help of connecting voices; 2) feminine nouns, motivated by the combination of two nouns joined by connecting vowels; 3) neuter nouns, motivated by the combination of two nouns, one of which is a verb, combined with connecting vowels to determine properties, processes; 4) nouns of the neuter gender, motivated by the combination of an adjective with a noun, combined with the help of connecting vowels; 5) masculine nouns motivated by combining an adjective with a verbal noun; 6) neuter nouns formed by combining a noun (mainly of verbal origin) with a dependent pronoun. The composition is one of the productive ways of term formation of a unit of the museum case of a natural profile. Word formation models, which give rise to composite terms, are formed according to the internal regularities of the language.

Key words: Ukrainian language, terminology, nature museum case, term-composite, word-formation model.

Постановка проблеми. В останні десятиліття дослідження процесів термінотворення стає все більш актуальним як в українському, так і зарубіжному науковому просторі. Науково-технічний прогрес із його відкриттями та винаходами визначає потребу творення номінативних одиниць для позначення нових процесів та явищ у різних галузях. Вивчення лексико-семантичних і структурно-морфологічних особливостей термінів дає можливість оцінити рівень розвитку відповідної терміносистеми і з'ясувати пріоритетні напрямки її стандартизації. Поповнення термінного складу фахових мов відбувається на основі загальних принципів словотвору, характерних для тієї чи тієї національної мови. Продуктивним способом творення лексичних інновацій є композиція, або основокладання, адже компактні за формою складні мовні одиниці здатні одночасно називати різні ознаки об'єктів дійсності [2, с. 360]. Основокладання – різновид морфологічного способу термінотворення, що полягає у поєднанні кількох твірних основ в одній мовній одиниці [14, с. 53]. Терміноодиниці складної структури мотивовані прагненням синтетично втілити кілька ідей, закріплених переважно за двома кореневими основами. Регулярність вияву таких моделей цілком умотивовано може залежати від актуалізації вихідної мовної одиниці, здатної приєднувати до себе ряд елементів, які перебувають між собою в певному лексико-семантичному зв'язку, що ніби конденсує, ущільнює зміст, розподілений між ними з метою «передати одним словом досить складне наукове поняття, бажанням увійти в європейську мовну спільність, мати єдиний термінний фонд» [1, с. 24]. Ці процеси набувають особливої ваги в контексті розвитку тенденції до економії мовних засобів, лаконічності висловлення, що загалом відображає специфіку однокомпонентного терміна як мовної одиниці і надає йому переваги над терміносполукою [3, с. 35].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню композиції в українській термінології присвячено низку наукових праць різних галузей людської діяльності. Наприклад, С. Локайчук [8] визначила й описала основні типи термінів-комполітів галузі археології, А. Ніколаєва та Л. Фоміна [11] охарактеризували особливості творення термінів-комполітів у терміносистемі програмування, комп'ютерних мереж і захисту інформації, І. Шматко [14] проаналізувала терміни-комполіти в українській термінології бджільництва, Я. Мар'янюк [10] здійснила спробу опису й аналізу основокладання в українській термінології дизайну, Т. Луковенко [9] приділила увагу складанню як одному з продуктивних способів творення термінних одиниць у галузі гомеопатії, С. Овсейчик [12] дослідила явище композиції в сучасній українській юридичній термінології, Н. Книщенко [6] репрезентувала специфіку творення термінів-комполітів у терміносистемі дорожнього будівництва, Н. Краснопольська [7] розглянула морфологічний спосіб творення термінів менеджменту, зокрема один із його основних різновидів – основокладання тощо. Однак аналіз композиції як способу термінотворення в галузі природничомузейної справи ще не перебував в колі лінгвістичних досліджень. Тому **актуальність статті** зумовлена необхідністю вивчення композиції природничомузейної галузі, яка сьогодні залишається малодослідженою на лінгвістичному рівні.

Мета статті – лінгвістичний аналіз особливостей і закономірностей творення термінів-комполітів в сучасній українській терміносистемі музейництва природничого спрямування.

Об'єктом дослідження обрано терміни-комполіти, що позначають природничомузейні поняття і зафіксовані в термінному словнику природничої музейної термінології.

Предмет дослідження – особливості й специфіка творення виділених термінів-комполітів.

Джерельною базою роботи послужив словник довідник природничої музейної термінології О. Климишина [5].

Виклад основного матеріалу. Основокладання, або композиція, є одним із продуктивних способів термінотворення, яке на всіх етапах розвитку української мови сприяло поповненню її словникового складу. Терміни-комполіти мають перевагу над терміносполуками, оскільки характеризуються семантичною єдністю, функціонують у тісному зв'язку із системою терміносполук і є вищим ступенем конкретизації [13, с. 78]. Композиція є досить ефективним способом творення термінів природничомузейної справи.

Варто зазначити, що не від будь-якої терміносполуки можна утворити складну терміноодиницю. Н. Клименко [4] наголошує на тому, що композити утворюються лише від тих словосполук, де існує тісний зв'язок між її членами. Дослідниця виокремлює вісім типів словосполучень, на основі яких утворюються іменники-композити: дієслівно-іменникове, прикметниково-іменникове, числівниково-іменникове, займенниково-іменникове, прислівниково-дієслівне, дієслівно-дієслівне, прикметниково-прикметникове, іменниково-іменникове. Усі ці різновиди утворюються на основі елементарного порівняння або вказівки на поєднання двох різних явищ.

За способом і характером поєднання основ серед термінів-композитів, що функціонують у галузі музейництва природничого профілю, можна виділити такі різновиди словотворчих типів із відповідними моделями:

1) іменники чоловічого роду, мотивовані сполученням двох іменників, поєднаних за допомогою сполучних голосних:

а) словотворча модель **основа іменника + o/e + основа іменника (N + o/e + N)**: *генотип* (сукупність усіх матеріальних структур клітини, що виконують функцію спадковості), *генофонд* (сукупність усіх генотипів однієї популяції або одного виду організмів), *деревостан* (сукупність дерев, що утворюють більш-менш однорідну лісову ділянку), *фотоплан* (фотографічне зображення місцевості в заданому масштабі);

б) словотворча модель **основа іменника + o/e + основа віддієслівного іменника із нульовим суфіксом (N + o/e + V + Ø)**. Ця модель превалює для творення назв деяких процесів та властивостей у терміносистемі музейництва природничого профілю: *вододіл*, *деревогризи*, *родовід*, *яйцеклад*. Наприклад, у терміноодиниці *вододіл* дієслівна основа **-діл** реалізує значення «простір, який розділяє суміжні водні системи». Аналогічно дієслівна основа **-гриз** терміноодиниці *деревогризи* вказує на «дію за значенням гризти, жититися деревиною живих або мертвих рослин». Так само й дієслівна основа **-від** терміноодиниці *родовід* означає «вести історію поколінь певного роду» та ін.;

2) іменники жіночого роду, мотивовані сполученням двох іменників, поєднаних за допомогою сполучних голосних: словотворча модель **основа іменника + o/e + основа іменника (N + o/e + N)**: *іконотека* (збірка малюнків (рослин, тварин тощо) у систематизованому порядку), *картотека* (систематизоване зібрання карток, що містять довідкові або облікові відомості);

3) іменники середнього роду, мотивовані сполученням двох іменників, один із яких віддієслівний, поєднаних за допомогою сполучних голосних на позначення властивостей, процесів:

а) словотворча модель **основа іменника + o/e + основа віддієслівного іменника із суфіксом -енн(я) (N + o/e + V + Sf)**: *видоутворення*. Номінації цього термінотвірного типу можна пояснити, словосполучую: *видоутворення* ← утворення виду;

б) словотворча модель **основа іменника + o/e + основа віддієслівного іменника із суфіксом -ищ(е) (N + o/e + преф. V + Sf)**: *фондосховище*. Терміни-композити, утворені за такою моделлю, виражають спеціально обладнані приміщення для зберігання чогось. Так наприклад, термін *фондосховище* мотивується атрибутивним терміносполученням *сховище фондів*;

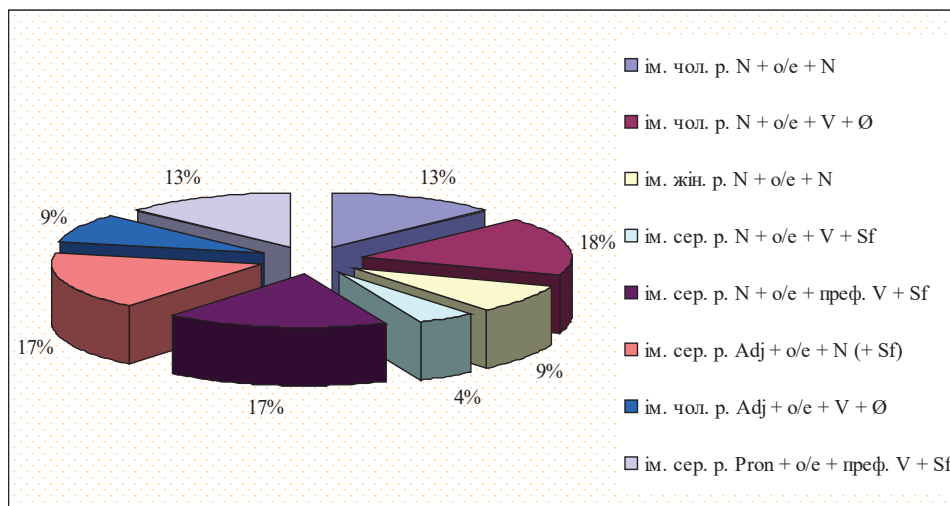
в) словотворча модель **основа іменника + o/e + основа віддієслівного іменника із суфіксом -ств(о) (N + o/e + преф. V + Sf)**: *грунтознавство*, *лісознавство*, *природознавство*. Віддієслівна основа у таких терміноодиницях означає мати певні чи спеціальні знання про ґрунт як верхній шар земної кори, придатний для життя рослин (*грунтознавство*), про видовий склад лісу, лісові рослинні угруповання, середовище, в якому зростають рослини в лісі (*лісознавство*), про науки, які вивчають будову, властивості й перетворення неживої та живої природи (*природознавство*);

4) іменники середнього роду, мотивовані сполученням прикметника з іменником, поєднаних за допомогою сполучних голосних: словотворча модель **основа прикметника + o/e + основа іменника із суфіксом або без нього (Adj + o/e + N (+ Sf))**: *високогір'я*, *криволісся*, *рідколісся*,

різнотрав'я. Цю словотвірну модель використовують при творенні складних іменників, у яких перший компонент містить вказівку на просторове відношення знаходитися на далекій або значній віддалі від землі, від якої-небудь поверхні (*високогір'я*), на форму дерев – викривлення стовбурів і гілок (*криволісся*), на просторове розташування дерев на значній віддалі одне від одного (*рідколісся*), на ознаку відмінності, несхожості трав'яних рослин на певній площі переважно низинних і заплавних лук (*різнотрав'я*);

5) іменники чоловічого роду, мотивовані сполученням прикметника з віддієслівним іменником: словотворча модель **основа прикметника + о/у + основа віддієслівного іменника із нульовим суфіксом (Adj + o/e + V + Ø):** *суходіл, сухостій*. Дієслівна основа **-діл** окрім значення «простір, який розділяє суміжні водні системи», означає безводну долину, яку зволожують тільки дощові та снігові води (*суходіл*). Натомість дієслівну основу **-стій** вживають на позначення стоячих висохлих дерев (*сухостій*);

б) іменники середнього роду, утворені сполученням іменника (переважно дієслівного походження) із залежним займенником: словотворча модель **основа займенника + о/е + основа віддієслівного іменника із суфіксом -анн(я)/-енн(я) (Pron + o/e + преф. V + Sf):** *самозапилення, самозапліднення, самоскалічення*. Такі терміни-композиції співвідносяться з реченням, у якому компонент **само-** винесено в кінець, наприклад: *самозапилення* ← запилення квітки власним пилом або пилом інших квітів цієї самої рослини; *самозапліднення* ← запліднення жіночої статеві клітини чоловічою статеві клітиною тієї самої особини двостатевих організмів (тварин і рослин); *самоскалічення* ← калічення самого себе, тобто довільне відкидання твариною частин тіла при різкому подразненні, щоб врятуватись самій. Терміноодиниці, утворені за допомогою цього форманта, об'єднуються в словотвірні типи, що означають скерованість дії, названої другою частиною слова, на самого себе та здійснення чогось без стороннього впливу, без будь-якої допомоги або мимоволі.

Діаграма 1. Кількісне співвідношення досліджуваних термінів-композицій природничомузейної галузі

Дослідники зазначають, що складні мовні одиниці, які містять компонент **само-**, з'явилися у лексиці ще в давньоруський період, появу складних мовних одиниць із компонентом **авто-** зараховують до початку XVIII ст., що пояснюють активним запозиченням іншомовних одиниць у той період. Значеннєво однозначні компоненти асимілювалися в українській мові, а тому за допомогою компонентів **авто-** та **само-** утворюються як запозичені, так і власне українські терміни: *самозапилення* – *автогамія*, *самозапліднення* – *автоміксіс*, *самоскалічення* – *автотомія* тощо.

Висновки. Як бачимо, із погляду частиномовної належності терміни-композити виражені іменниками. Продуктивність основоскладання зумовлена тенденцією до мовної економії, адже «складні і складносуфіксальні похідні мають властивість розчленованого уявлення про позначувані ними предмети або явища; вони виражають більш стисло значення повної форми висловлювання або повідомлення» [14, с. 54]. Складні терміни музейництва природничого профілю є повноправними (нормативними) мовними одиницями сучасної української мови. Їх фіксують словники різних типів і призначення. Таким чином, композиція є одним із продуктивних способів термінотворення одиниць музейної справи природничого профілю. Словотворчі моделі, за якими виникають терміни-композити складаються відповідно до внутрішніх закономірностей мови. Термін-композит є виразником єдиного поняття, що відрізняє його від кожного з понять, виражених окремими мовними одиницями. Можливість різноманітних комбінацій терміноелементів дає змогу характеризувати поняття за кількома ознаками, виражати ієрархічні зв'язки системи термінів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Азарова Л. Є., П'яст Н. Й. Складання як один із способів словотворення. Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2005. 123 с.
2. Бондар Н. В. Словоскладання як спосіб номінації понять гастроентерології в сучасній німецькій мові. *Молодий вчений*. 2016. №2 (29). С. 360–363.
3. Зеніна А. Типи складних слів у сучасній банківській термінології. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 23. С. 35–39.
4. Клименко Н. Ф. Морфологічна будова композитів. *Морфологічна будова сучасної української мови*. К. : Наук. думка, 1975. С. 5–34.
5. Климишин О. С. Природнича музейна термінологія : словник-довідник. Львів : Державний природознавчий музей НАН України, 2003. 244 с.
6. Книщенко Н. П. Терміни галузі дорожбудівництва, створені шляхом складання основ і цілих слів. *Лінгвістичні дослідження*. 2019. Вип. 50. С. 232–236.
7. Краснопольська Н. Л. Роль морфологічного словотворення у формуванні української термінології менеджменту. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 174–181.
8. Локайчук С. М. Терміни-композити в процесах номінації археологічних понять. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство*. 2010. Вип. 2. С. 72–76.
9. Луковенко Т. О. Складання як один із способів термінотворення у галузі гомеопатії. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2(2). С. 28–31.
10. Мар'янюк Я. Основоскладання як спосіб термінотворення в українській термінології дизайну. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Серія : Проблеми української термінології*. 2012. № 733. С. 208–2011.
11. Ніколаєва А., Фоміна Л. Специфіка творення термінів-композитів та юкстапозитів у терміносистемі програмування, комп'ютерних мереж і захисту інформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Проблеми української термінології. 2010. № 675. С. 38–41.
12. Овсейчик С. В. Типи складних термінів-слів у сучасній українській юридичній термінології. *Українська мова в юриспруденції : стан, проблеми, перспективи : матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 30 листопада 2016 р.)*. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2016. Ч. 1. С. 144–148.
13. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування: навч. посібн. Умань, 2006. 104 с.
14. Шматко І. В. Композиція як один із способів поповнення термінології бджільництва. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Філологічні науки*. 2011. Кн. 2. С. 52–55.